

KNAPP ÉVA

Dialógus a Törökországi levelekben

A tanulmány a Törökországi leveleket fikció keretében létrejött, önreflektáló műként kezeli, olyan többretegű „ego”-dokumentumként, melyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, egy fiktív, térben és időben távollévőnek szóló üzenete. Az elemzés bevezeti a fikció meg többszörözésének kategóriáját, s ennek retorikai megnyilvánulásait vizsgálja Mikes Törökországi leveleiben.

Kulcsszavak: Mikes Kelemen, *Törökországi levelek*, ego-dokumentum, a többszörös fikció retorikája

A dialógus Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* többször vizsgált jellemzője.¹ A levelekben megvalósuló diskurzus két személy valóságos megszólalása helyett elképzelt, az írás folyamatában létrejött eszmecsere, a szövegalkotás retorikai törvényeinek alárendelt alkotó tevékenység eredménye,² melynek technikáját az író belső állapota, invenciója és képzelete határozza meg. Lényegében egy sajátos belső monológ kivetítése.

A dolgozatban a *Törökországi leveleket* fikció keretében létrejött, önreflektáló műként kezelem. A vizsgálat alapja a kritikai kiadás, emellett folyamatosan használtam az autográf kézirat hasonmását,³ és értelmezési kontrollként bevontam az első nyomtatott kiadás szövegét is.⁴ Az irodalomelméleti kiindulópont jelen esetben az, hogy a szerző a levelekkel

¹ Többek között: HOPP (1992), TÜSKÉS (2010), TÜSKÉS (2011a), TÜSKÉS (2011b), TÜSKÉS (2011c).

² Közismerten elsődleges mintája a francia levélregény. Ld. mindenekelőtt, KOVÁCS (2012).

³ MKÖM, 1; a levelekre továbbiakban a kritikai kiadásbeli levél sorszámmal, azon belül a sor/sorok számával, HOPP Lajos jegyzetapparátusára oldalszámokkal hivatkozom. MIKES (2011).

⁴ MIKES (1794).

létrehozta egy, a korábbi magyarországi irodalomban nem ismert szellemi tevékenység személyes formáját. A *Törökországi levelek* olyan több-rétegű „ego”-dokumentum, amelyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, egy fiktív, térben és időben távollévőnek szóló üzenete.

A személyi fikcióval mint sajátos menedékkal Mikes ellensúlyozni vélte egy nem tervezett, korábban elképzelhetetlen, abszurd élethelyzetet. E körülmény révén bevezethetőnek vélem a fikció megtöbbszörözésének kategóriáját, az egymásra rétegzett többszörös fikciót. Ebben a folyamatban a címzett személyiségének behatárolása nélkülözhetetlen volt, mert „ő” bizonyos tekintetben egy igény szerint változó kulissza, a választott irodalmi forma elengedhetetlen retorikai része. Mikes „öt” csak annyira és annyiban „teremti” meg, amennyire ez szükséges az írói műfajválasztáshoz, ezért a lehető legkevesebb információ áll rendelkezésre róla, szoros kapcsolatban a válaszlevelek fikciójával. Személyes tulajdonságok helyett sztereotípiák jellemzik.⁵ Mikes azzal hangsúlyozza kivételezettségét, hogy levelezőtársává emeli. A „néne” olyan személyes fikció, akinek viselkedése, gondolatvilága és „beszéde” pszichológiai szempontból nagy vonalakban megegyezik az íróéval, egymáshoz nagyon közel álló személyiségek, valójában egymás „alter ego”-i, azaz mindketten a leveleskönyv fő szerepeit hordozó teremtett lények, fikciók.

Az értelmezési lehetőségeken belüli „kettős beszéd” és a levelekben hangsúlyozott mikesi „gyakorlatias” szemlélet fikciós részletekkel történő ütköztetése a kiemelés fontos irodalmi eszköze, mellyel folyamatosan biztosíthatóvá vált a szöveg feszültsége és az olvasói érdeklődés. A retorikai eszköztár további részeként kezelem, hogy az elhíttetés és a valóság együttese tudatosan alakított, összekevert, többnyire nehezen szétválasztható elem. Mikes minden bizsonnyal gondosan válogatott a gondolatvilágában írói „alapanyag”-ként rendelkezésre álló elemek és motívumok közül, s ezáltal a hiányt és az elhallgatást is értelmezési kategóriává, egyben retorikai mozzanattá emelte.

⁵ Lehetséges, hogy a „néne” alakjának formálásában közrejátszott a misszilis levelekben az erdélyi rokonság számbavétele során említett abafáji templomban nyugvó „Nénye” is. „[...] talán tudgya Ked, hogy ot egy kis Nénye fekszik Kednek” MKÖM, 1, misszilis 4 (43–44).

A mikesi dialógust középpontba állítva Sájter Laura készített önálló tanulmányt,⁶ amelyben modern irodalomelméletek nyomán haladva mint „írott beszéd”-del foglalkozott a levelekkel.

Jelen vizsgálat, a fiktív dialógus retorikájának kiindulópontja az, hogy a leveleskönyvben a „beszéd” csupán imitálja az élőbeszédet, mivel belső, képzel beszéd. A dialógus alapvető retorikai sajátossága a figyelem koordinálása, egyfajta törekvés a távolság és az idegenség érzetének szétosztására. Mikes a „levelezésben” a legkülönbébb dolgokat és eseményeket alakította át nyelvvé. A fiktív levélváltás erőteljes élményének szavakká formálásában alapvető eszköze az elhíttetés,⁷ és annak változatos retorikája. A levelek képzeletbeli misszilis levelekké alakításának vágya mindenekelőtt a levelek küldése, érkezése, a válaszlevelek gyakoriságának ösztönzése vagy a késve küldött híradások sokrétű kifejezésében valósul meg. A használt kifejezésekkel Mikes elrejtette bizonytalanságát, ugyanakkor hangsúlyozta véleményét. „Könnyű”, derűs szavakat használt, szórakoztató szándékkal, lehetőség szerint elrejtett nyomatékkal. Az önreflexió alaptónusa a humorig fokozódó szemléltető hangvétel és annak kifejezésbeli, részben ellentétes célzatú párja, az ironia.

A fiktív levelezőpartner személye kapcsán Mikes elsősorban azért fordulhatott az érzelmek felé, mert nem volt mire reflektálnia, viszont fenn akarta tartani, és egyenletessé tenni a dialógust. Érzékelhető az elképzelés, hogy amíg a fikció e keretében a levelezőtársak egymás felé fordulnak, mintegy őrzik egymás „létezését”, és „uralkodnak” a nyelven; nem történhet baj, a kapcsolatban nem nyerhet teret a disszonancia, a fenntarthatóság folyamatosan biztosított. Összességében mindez végtelenített költői kérdések sorozataként is értelmezhető, melyekkel Mikes levélről levélre úgy győzi le a levelek mögé rejtett, ki nem mondott akadályokat, hogy valóságosként reflektál a képzeletben megérkezett válaszokra. A bensőségesség szavai eloszlatják az idegenséget, s ez a kifejezéstár a „néne” fikciójától a különféle metaforákig képes szinte mindent befogadni és jelentéssel felruházni, miközben felveszi az otthon képét is, mely – úgy tűnik fel –, akkor lett igazán a levélíróé, amikor Törökországba érkezve végképp elveszítette azt.

⁶ SÁJTER (2012), vö. a témához még: KOVÁCS (2021).

⁷ A valósághitető stílusformulákról ld. HOPP Lajos véleményét, MKÖM 1, 408–409.

A dialógust fenntartó és formáló eszközökkel a levélíró kivétel nélkül énként fordul partnere felé. Egyes szám első, esetenként önmagára utaló egyes szám harmadik személyben nyilatkozik meg, kettejük közösségét nem bővíti egyikük környezetéből sem további, velük naponta együtt élő személyek bevonásával, jóllehet ezt megengedné, esetenként kívánná is rokoni kapcsolatuk. Ebben a – minden bizonnyal tudatosan érvényesített – nyelvi közegben a levélíró és a címzett retorizált kapcsolata némileg homályban marad, elmosódik. A leveleskönyv egésze olyan titkot sejtet, melynek alapvető jellegzetessége Mikes életének levelekben megvalósított kettőssége, a valóságos mindennapok részleges elfedése fiktív mindennapokkal, amit az írói szándék szerint az olvasónak nem szabad tudomására hozni.

A belső „beszéd” sajátosan építkezik a köznapi értelemben vett beszédből. Az élőbeszéd szavai ihletet jelentenek, ugyanakkor használatuk nem egyenletes. A leveleskönyv szakaszolhatónak tűnik fel a kifejezéstár figyelembevételével is,⁸ illetve egyes levélcsoportok elhatárolhatók benne. Eleinte – megfigyelésem szerint az 1–39. levélben, azaz 1717. október 10-től 1720. szeptember 18-ig – a későbbi levelektől eltérően uralkodó nyelvi elem a felszólítás egyfajta kölcsönösség megteremtésére. Ide tartoznak az igével történő feltételes módú megszólítások és a másik személyt tételező kijelentések, kérdések, amelyek kivétel nélkül válaszra várnak.⁹ A kölcsönösség kifejezése a későbbi levelekben jóval ritkább, s mint egyfajta állandósított biztosíték követhető a gyűjtemény végéig.¹⁰ Ennek az első időszaknak az első felében jelenik meg például a „levelező” partnerek közös álláspontjának nyelvi formulája: „ezt sokan nem így tarttyák, de mi ketten így tarttyuk. meg sem bánnyuk” MKÖM, 1, 12

⁸ A leveleskönyv szakaszolása többféleképpen is elképzelhető a vizsgálat nézőpontja függvényében. Vö. pl. CZIBULA (2012).

⁹ „láttya kéd” MKÖM 1, 1 (5); „azt gondolná kéd” MKÖM, 1, 2 (18) „meg érdemli már kéd is hogy” MKÖM, 1, 3 (2); „azt is el híheti kéd” MKÖM, 1, 4 (7); „azt mondgya kéd nekem” MKÖM, 1, 4 (14); „de ha szinte a kéd kis szája meg nevet is érte” MKÖM, 1, 4 (17); „hát nem jól mondom?” MKÖM, 1, 4 (19); „azt el hiszié kéd” MKÖM, 1, 4 (32); „itéllye el már kéd” MKÖM, 1, 4 (54); „mi ketten így tarttyuk” MKÖM, 1, 12 (8); „legyen kéd figyelmetes halgatással” MKÖM, 1, 20 (18); „ha nem tudnék is irni, ugyan csak leg első alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kérnek”; MKÖM, 1, 27 (48–49); „erre azt mondhatná kéd” MKÖM, 1, 39 (50).

¹⁰ „Például kérdgye kéd [...] azt felelem reá” MKÖM, 1, 147 (6–7); „fogyatkozást talál” MKÖM, 1, 104 (31).

(8–9). Ugyanekkor Mikes több levélben is felszólít, direkt módon ösztönöz a levelezésre: „ne kiméllyük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak [...] írással beszélgessünk egymással” MKÖM, 1, 5, (5–14), és kifejti: „leg nagyobb gyönyörűségem az, amikor kédel beszélgethetek. ma pedig éppen nagy egyepetyém vagyok kédel beszélgetni” MKÖM, 1, 6, (24–26).

A levelezés szinte egészében, az 5–164. levélben megtalálhatók a kérdések, illetve a kérdésként értelmezhető részletek. Ezek jobbára megválaszolható vagy eldöntendő jellegűek, azaz mindenekelőtt a levélíró megerősítését¹¹ és a folyamatosság fenntartását¹² szorgalmazzák. A korábbi levelek tartalmára visszautaló múlt idő használata a 7. levéltől (1717. december 17.) figyelhető meg („mondottam már” MKÖM, 1, 7 [19]). A levelezés kölcsönös akadozása a leveleskönyv első negyedében rendszeresen visszatérő téma:

kedvesen is veszem, nevettem is a kéd panaszolkodását. hogy gyakrabban nem írhat, alkalmatossága nem lévén az elküldésre. olyan jól tudgya kéd menteni magát. olyan kedvesen panaszolkodik kéd. hogy csak a meg ér tiz levelet MKÖM, 1, 9 (1–4)

nehány levelemre nem vettem választ, mi az oka, betegé kéd. haragsziké? MKÖM, 1, 43 (1–2);

kédnek is hasonló panasza lehet reám MKÖM, 1, 51 (2).

A 32. levéltől állandósulni látszik az eszmecsere, annak kereteire vonatkozó megnyugvás, egyfajta bizonyosságérzet és nyelvi harmónia, ami a 105. levélíg elsősorban jelen idejű közlésekben valósul meg.¹³

¹¹ „ebből el ítélheti kéd” MKÖM, 1, 5 (34); „itéllye el már kéd [...] azt kérdem kédtől” MKÖM, 1, 5 (55–56); „azt kérdem kédtől [...] erre feleletit el várom” MKÖM, 1, 50 (30–32); „egy kérdésire meg kel kédnek felenem” MKÖM, 1, 58 (38–39); „kérdgye kéd [...] felelem reá” MKÖM, 1, 147 (6–7); „Azt kérde néném” MKÖM, 1, 164 (1).

¹² „lehető édes néném, ennél kényeseb élet” MKÖM, 1, 56 (42); „édes néném dicsérjüké azért” MKÖM, 1, 56 (55).

¹³ „a kéd mondása szerént” MKÖM, 1, 32 (56–57); „erre azt fogja kéd mondani” MKÖM, 1, 43 (67–68); „elég ahogy akéd jövendllése bé fog telni” MKÖM, 1, 49 (17); „el ítélheti kéd. micsoda örömben vagyok” MKÖM, 1, 50 (7); „erre tudom al mondgya kéd a verset” MKÖM, 1, 53 (86–87); „azt mondgya kéd” MKÖM, 1, 54 (2); „azt mondom kédnek” MKÖM, 1, 68 (60); „azt mondog néném” MKÖM, 1, 104 (30–34).

A 122. levél után a dialógus átmenetileg sajátos monológgá, egyfajta útinaplóvá alakul át, mely értesít Rákóczi József Törökországba érkezéséről és az általa vezetett, a Balkánt átszelő hadi célzatú, „ijesztgető” utazásról. Itt az események szinte teljesen kiszorítják a korábbi levelek választékos stílusát, kedélyes dialogizálását. A Rodostóba történt visszatérés és Mikes ezt követő belső megnyugvása ellenére a 157–207. levélben (1740. június 22. – 1758. december 20.) egy, a korábbi „párbeszéd”-től eltérő hangvétel uralkodik. A szövegekben a hangsúly megváltozik, középpontba kerül a történet-mondás, melyet sűrűn átsző a rejtett módon megjelenő mikesi fordítások világa; betét-szövegekkel, miniatűr elbeszélésekkel telítődik a levelezés, s az időről időre visszatérően megfogalmazott kíváncsiság nem annyira a „beszélgető” személyekhez, mint inkább az elmondandó történetekhez kapcsolódik.

Áttekintve a leveleskönyv élőbeszédre utaló kifejezéseit szembevetve a hétköznapi beszédben használt igék választékossága, melyekkel Mikes imitálja a levélben is szokásos, megvalósítandó kölcsönösséget. Leggyakoribb a „mond”, „mondani” és ragozott változatai: mondgya, mondgya ki, mondhattya, mondván, kéd mondása szerént, azt fogja kéd mondani, mondod, mondom, mondttam már, mondanám, mondhatnám. Többször visszatérnek a beszélgetés (írással beszélgetünk, beszélgethetek, beszélgetni), a panaszkodás (panasza lehet, panaszolkodik, meg panaszollya), a kérdezés (azt kérddgye, azt kérdem, kérded), és a hallás, hallomás (legyen [...] figyelmetes halgatással, hallottam) alakzatai. Ritkábban, ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a közvetlen eszmecserére utaló egyéb kifejezések is, így például többek között: láttya, gondolná, gondolkodik, el hiheti, el hiszik, meg nevet [...] érte, nevetettek kédel, itéllye el, itélheti, meg köszönném, fog kérni, hazuttam, menteni magát, akkor többet predikállok, haragsziké, vigasztalására vagyóné, csufolni, fogja kéd párttyát.

A kissé idősebb rokon iránti tisztelettel teli kezdeti hang és stílus idővel megváltozik; a belső közelséget mind jobban imitálva a magázódás átvált az időnkénti tegeződésről a folyamatos tegeződésre – ezáltal a levélíró és a címzett esetenként szinte egyetlen személyyé válik. Ez a váltás az „írni” ige esetében a 76. levéltől (1726. szeptember 17.) a 204-ig követhet-

tő,¹⁴ a „mondani” kapcsán ritkább.¹⁵ A „mondod” forma először két betéttörténetben tűnik fel,¹⁶ közel egy időben az „irod” használatával; nem lehetetlen, hogy a tegeződés a kezdeti fordításokból vagy olvasmányélményekből került át folyamatos levélbeli használatba, és állandósult.

Több körülmény utal arra, hogy a többnyire Rodostóból keltezett dialógus elképzelt, alig felsejlő térben, illetve a földrajzi környezet szinte teljes kizárásával, a valóságot tudatos körültekintéssel elfedve zajlik a leveleskönyvben. A címzett életréről nem áll rendelkezésre elegendő információ; a levélíró privát viszonyai is pontszerűek, elsősorban nem önmagára vonatkoznak, hanem szorosan kapcsolódnak a rodostói magyar kolóniához, a velük közös élethez. Erre az elnagyolt földrajzi környezetre utalhat a leveleskönyv Mikes által – minden valószínűség szerint utólag, a javított tisztázat elkészítése vagy az attól való megválás idején – adott összefoglaló címe (*Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...*) is, amely – mintegy kizárva a rodostói bezártságot – felvillantja a címzett nagyvárosi lakóhelyének közelségét. A tér földrajzi leírásokat jobbra mellőző, korlátok nélküli képéhez közel áll az idő megjelenítése: az egyhangú monotonia képzetének szimbólumává növvő „unadalom” kifejezés a 37. levéltől csaknem az utolsóig (183. levél) jelen van. Ez a több mint negyven éven át változatlanul használt kifejezés¹⁷ valószínűleg nemcsak a rodostói időtöltés nehézségeire vonatkozik, hanem a tér és az idő „elmosásának” folyamatosan használt retorikai eszköze is, stílust meghatározó alapelem, mely a képzelt dialógus keretén belül tovább nyomatékosítja a szintén erőteljesen hangsúlyozott bujdosás állapotát.¹⁸ A 183. levélben (1751. augusztus 15.) a levélíró saját tevékenysége kapcsán él a kifejezéssel, a korábbiaktól eltérő, sőt ellentétes színezettel:

kedves néném, azt igen jól tselekeszed hogy bátorításra valót irsz a leveledbe. irván, hogy kedvesen olvasod a törökökről valo leveleimet.

¹⁴ MKÖM, 1, 76 (58); 83 (23); 84 (28); 87 (2); 96 (14); 119 (15); 161 (4); 173 (2); 189 (1); 200 (7); 204 (15).

¹⁵ MKÖM, 1, 104 (31); 199 (8).

¹⁶ MKÖM, 1, 77 (63); 99 (27).

¹⁷ MKÖM, 1, 37 (100); 41 (36); 42 (189); 45 (15); 46 (8); 59 (3); 73 (17); 74 (33), (60); 75 (4); 83 (31); 84 (4); 85 (80); 88 (14); 96 (43); 129 (2); 135 (8); 150 (1), (4), (35); 155 (19); 183 (4).

¹⁸ A „bujdosás” kifejezés használata és képzete folyamatos a 6–207. levélben.

mert a bizonyos, hogy régen félbe hagytam volna. ha tudnám hogy unadalmasok. MKÖM, 1, 183 (1–4)

Itt Mikes lélektani szempontból megerősíti és tovább segíti magát azzal, hogy a törökök szokásairól írt leveleinek tartalma – ami valójában egy levelekbe szétosztott és belehelyezett fordítás¹⁹ – érdekes. Az „unadalom” szónak ez a kifejezés alapértelmével ellentétes célzatú használata a levelezés e pontján némileg relativizálja a rodostói unalom – és vele együtt a tespedés és semmittevés – képzetét.

A megfogalmazás viszonylagossága, a leírtakkal ellentétes vagy szembeállított értelem kifejezésének mikesi technikája a leveleskönyv egyik fontos figyelemfelkeltő retorikai siker-tényezője. Hasonlóképpen többször alkalmazott retorikai fogás a fikció végletekig sarkítása, végtelenségig tágítása. Két példa az utóbbira: *meg érdemli már kéd is hogy meg irjam mi képpen érkeztünk* MKÖM, 1, 3 (2). *éppen akkor vettem a kéd kedves levelét a mikor lora kellett ülnöm* MKÖM, 1, 4 (2–3). Mindkét esetben a levelezés valóságosságának, kölcsönösségének elhitése a cél; a második esetben a szolgálat kötelességével mentegetőzik a késés miatt. Egy másik részletben a várakozást, sorsa jobbra fordulásának reményét adja a levelezőtárs szájába egy „mondás”-t is beleszöve: *a kéd mondása szerint, derék állapot a szerencsén fekünni, avalo hogy az olyan ágy. nem igen állandó* MKÖM, 1, 32 (56–57).

A tudatos többértelműség retorikájával egyszerre tesz kíváncsivá és sejteti a valóságot:

azt mondogd néném. hogy aminapi levelemben fogyatkozást találtál. a bizonyos. hogy a fogyatkozást. mind meg tudod üsmérni, mind aztot meg igazítani, de talám nem főben járo dolog. talám csak abban vétetem, hogy elfelejtem egy i felében punctumot tenni [...] ha kéd is ilyen forma fogyatkozást talált. talám halált nem érdemel., a mi felől irt kéd. bánadalommal hogy meg nem cselekedhetem. de mit tehetünk rolla, meg bocsátom a kéd kérésit. bocsássá meg kéd is ha meg nem cselekszem MKÖM, 1, 104 (30–34, 41–45)

Itt sem a szövegkörnyezetből, sem a későbbi levelekből nem tudjuk meg, hogy mi lehetett az a bizonyos levélbeli „fogyatkozás”, és mi a

¹⁹ A Paul Ricaut munkájából készült *Tableau de l'empire ottoman* című kivonat adaptációja. MKÖM, 1, 737–743.

meg nem valósított cselekedet. A kettős beszéd e technikájának alkalmazása kiterjed a levelezés egészére. A levelekben megvalósított fiktív dialógus helyzet hozzájárul az önbemutató újabb rétegeinek megközeledéséhez, láthatóvá teszi az alakváltozatokat, és mindezzel lehetőséget teremt az eddigi Mikes-értelmezések tovább árnyalására.

Felhasznált irodalom

- CZIBULA 2012 K. CZIBULA, *Mikes und seine Frauengestalten*, in: G. Tüskés – B. Adams – Th. Fouilleui – K. Haberkamm (eds.), *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Bern etc., 2012, 343–351.
- HOPP 1992 HOPP L., *Mikes Kelemen egyénisége*, in: Hopp L. – Pintér M. Zs. – Tüskés G. (szerk.), *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, Debrecen, 1992, 59–66.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS E., *A magány dialógusa. Mikes Kelemen: Törökországi levelek*, in: Farmati A. – Gábor Cs. (szerk.), *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, 2021, 317–330.
- KOVÁCS 2012 KOVÁCS I., *Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya*, in: Tüskés G. (szerk.), *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Budapest, 2012, 51–63.
- MIKES 1794 MIKES K., *Török országi levelek [...]*, Kultsár István (kiad.), Szombathely, 1794.
- MKÖM, 1 MIKES K., *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP L., Budapest, 1966.
- MIKES 2011 MIKES K., *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek)*, Tüskés G. (közread.), Budapest – Eger, 2011.
- SÁJTER 2012 SÁJTER L., *„Arcok” dialógusa Mikes Leveleskönyvében*, in: Tüskés G. (szerk.), *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, Budapest, 2012, 145–155.
- TÜSKÉS 2010 TÜSKÉS G., *A Mikes-kutatás kérdéseire I.*, in: Tóth O. (szerk.), *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, Pécs, 2010, 43–53.
- TÜSKÉS 2011a TÜSKÉS G., *Az új Mikes-kutatásokról*, *Magyar Tudomány*, 172 (2011): 3, 299–307.
- TÜSKÉS 2011b TÜSKÉS G., *A Mikes-kutatás kérdéseire II.*, in: Imre M. – Oláh Sz., Fazakas G. T. – Száraz O. (szerk.), *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, Debrecen, 2011, 259–271.
- TÜSKÉS 2011c TÜSKÉS G., *Egy új Mikes-kép felé*, *Agria*, 15 (2011), 178–182.

Dialogue in Kelemen Mikes' *Letters from Turkey*

The paper examines Kelemen Mikes's main work, the Letters from Turkey as an ego-document built with the methodology of multiple fiction. The analysis concentrates on the rhetorical techniques the fiction is formed and maintained throughout the literary work.

Keywords: Kelemen Mikes, *Letters from Turkey*, ego-document, rhetorics of multiple fiction